

ЭОЖ 81:001.4; МҒТАР 16.21.41

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.114>**М.Ә. КАЙИМОВ¹, Р.Х. БЕЙСЕНБАЕВА², Н.С. ХАЛИКОВА²**¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: m.kaiimov92@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты,Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: raushanbeinbaeva70@qmail.com;
e-mail: khalikova_nurila1976@mail.ru**БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ**

Аңдатпа. Мақалада Бұқар жырау поэзиясында көрініс тапқан «Мәңгілік ел» идеясы қарастырылады. Бұқар жырау – өз заманының көрнекті жырауы, мемлекет қайраткері, қоғамдық-саяси және рухани мәселелерді көркем тілмен терең жеткізіп, ұлттық бірлік пен тәуелсіздікті насихаттаған тұлға. Жырау шығармаларының басты тақырыбы – қазақ халқының бірлігі, тәуелсіздігі, мемлекеттіліктің сақталуы. Жырау поэзиясындағы «Мәңгілік ел» ұғымы терең тарихи және рухани маңызға ие күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеу барысында «Мәңгілік ел» идеясының тарихи тамырлары мен оның жыраулық поэзияда дәстүрлі түрде жалғасын табуы салыстырмалы түрде талданады. «Мәңгілік ел» идеясы ең алғаш рет көне түркілік «Орхон-Енисей» жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан. Көне дәуірден бастау алған «Мәңгілік ел» идеясы тарих қойнауында ғасырлар бойы жалғасын тауып, жаңғырып отырған. «Мәңгілік ел» идеясының қазақ поэзиясында, соның ішінде Бұқар жырау шығармаларындағы көрінісін қарастыру мақаланың басты мақсаты болды.

Тарих беттеріндегі елеулі оқиғаларды болашақ ұрпаққа зерделі түрде көркем тілмен жеткізіп, рухани мұра ретінде қалдыру – жыраулар поэзиясының басты мақсаты болды. Қазақ хандық дәуірі әдебиетінде өзіндік орны бар жыраулар әлеуметтік мәні бар, ірі халықтық деңгейдегі келелі мәселелерді жырлаған. XV–XVIII ғасырлардағы жыраулар өз өлеңдерінде елдік, ерлік, заман жайында терең жыр толғап, мәңгілік ел болу идеясын алға тартады. Ата-бабадан мұра болып келе жатқан жерді қорғау, ел бірлігін сақтау сияқты мәселелер жыраулар поэзиясының негізгі тақырыбы болды. Өмір туралы терең толғанып, халықтың болашағын ойлаған жыраулар өз шығармаларында гуманистік тұрғыда философиялық-дидактикалық түйін-тұжырымдар жасап отырған.

Халқымыздың руханият тұрғысынан жаңарып, өркендеуі тікелей әдебиетке байланысты. Әдебиет асыл құндылықтарымыз десек, жыраулар поэзиясы осы баға жетпес асылдарымыздың бірі. Жыраулар поэзиясында өзіндік орны бар Бұқар жырау Күлтегін, Тонкөк сияқты елінің болашағын ойлаған тұлғаның бірі. Көне түркі әдебиетінен жалғасып келе жатқан «Мәңгілік ел» идеясы бүгінгі таңда қазақ елінің жалпы ұлттық идеясының ең

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Кайимов М.Ә., Бейсенбаева Р.Х., Халикова Н.С. Бұқар жырау шығармаларындағы «Мәңгілік ел» идеясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 190–206. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.114>

***Cite us correctly:**

Kaiimov M.A., Beisenbaeva R.H., Halikova N.S. Buqar jyrau shygarmalaryndagy «Mangilik el» ideiasy [The «Mangilik El» Idea in Bukhar Zhyrau’s Works] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 190–206. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.114>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.04.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

негізгі өзегіне айналуға. Сондықтан әдеби шығармалардағы «Мәңгілік ел» идеясын зерттеу – қашанда өзектілігін жоймайтын тақырыптардың бірі.

Кілт сөздер: поэзия, толғау, Мәңгілік ел, жырау, идея, әдеби мұра, дүниетаным.

М.А. Kayimov¹, R.Kh. Beisenbayeva², N.S. Khalikova²

¹*PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: m.kaiimov92@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer of O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: raushanbeinbaeva70@qmail.com;
e-mail: khalikova_nurila1976@mail.ru*

The «Mangilik El» Idea in Bukhar Zhyrau's Works

Abstract. The article examines the idea of «Mangilik el» in the poetry of Bukhar-zhyrau. Bukhar-zhyrau is an outstanding Kazakh singer-storyteller, statesman, who deeply expressed socio-political and spiritual problems through artistic words, promoting national unity and independence. The main theme of his works is the unity of the Kazakh people, independence and preservation of statehood. The idea of «Mangilik el» in the poetry of zhyrau is a complex issue with deep historical and spiritual significance. The study provides a comparative analysis of the historical roots of the idea of «Mangilik el» and its traditional continuation in the poetry of zhyrau. This idea was first reflected in the ancient Turkic «Orkhon-Yenisei» written monuments. The idea of «Mangilik el» has been preserved and updated throughout the centuries since ancient times. The main purpose of the article was to examine the manifestation of the idea of «Mangilik el» in Kazakh poetry, including the work of Bukhar zhyrau.

The main feature of zhyrau poetry was to intelligently convey the significant events that left a mark in history to future generations, to humanity in general, in an artistic language, and leave them as a literary heritage. Poems, which have their own place in the literature of Kazakh khanate period, have a social meaning, and they sing about important issues at the national level. The poets of the XV-XVIII centuries wrote deep poems about the nation, heroism, and the times in their poems, promoting the idea of becoming an eternal nation. Issues such as protection of the land inherited from ancestors, preservation of national unity were the main themes of zhyrau poetry. The poets made philosophical and didactic concepts in their works in a humanistic way deeply worried about life and thinking about people's future.

Spiritual development of our people depends directly on literature. If we say that literature is our precious value, zhyrau poetry is one of our priceless treasures. Bukhar Zhyrau, who has his own place in zhyrau poetry, is one of the people who thought about the future of his country, like Kultegin and Tonykok. The «Mangilik el» idea which continues from ancient Turkic literature is becoming the main core of national idea of Kazakh nation today. Therefore, the «Mangilik el» idea in literary works is considered as one of the themes that will never lose its relevance.

Keywords: poetry, tolgau, Mangilik el, zhyrau, idea, literary heritage, world view.

М.А. Кайимов¹, Р.Х. Бейсенбаева², Н.С. Халикова²

¹*PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: m.kaiimov92@mail.ru*

²*кандидат филологических наук, старший преподаватель
Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: raushanbeinbaeva70@qmail.com;
e-mail: khalikova_nurila1976@mail.ru*

Идея «Мәңгілік ел» в произведениях Бухар жырау

Аннотация. В статье рассматривается идея «Мәңгілік ел» отраженная в поэзии Бухар жырау. Бухар жырау – выдающийся казахский певец-сказитель, государственный деятель, который глубоко передавал общественно-политические и духовные проблемы через художественное слово, пропагандируя национальное единство и независимость. Основная тема его произведений – единство казахского народа, независимость и сохранение государственности. Идея «Мәңгілік ел» в поэзии жырау представляет собой сложный вопрос с глубоким историческим и духовным значением. В ходе исследования проводится сравнительный анализ исторических корней идеи «Мәңгілік ел» и ее традиционного продолжения в поэзии жырау. Эта идея впервые была отражена в древнетюркских «Орхон-Енисейских» письменных памятниках. Идея «Мәңгілік ел» начиная с древних времен, сохранялась и обновлялась на протяжении веков. Основной целью статьи было рассмотреть проявление идеи «Мәңгілік ел» в казахской поэзии, в том числе в творчестве Бухар жырау.

Главной целью поэзии сказителей было грамотно передать художественным языком значимые события, оставившие след в истории, будущему поколению, человечеству в целом, и оставить их как литературное наследие. Стихи, занимающие свое место в литературе периода Казахского ханства, имеют социальное значение, рассказывают о важных проблемах национального уровня. Сказители XV–XVIII веков передавали в своих произведениях глубокие размышления о стране, героизме, времени, пропагандируя идею становления вечной нации. Такие вопросы, как защита земли, унаследованной от предков, сохранение национального единства, были основными темами поэзии сказителей. Глубоко размышляя о жизни и переживая за будущее народа, поэты жырау гуманистически воплощали в своих произведениях философско-дидактические концепции.

Духовное развитие нашего народа напрямую зависит от литературы. Если мы говорим, что литература – наша драгоценная ценность, то поэзия сказителей – одно из наших бесценных сокровищ. Бухар жырау, имеющий свое место в поэзии сказителей, принадлежит к числу людей, которые думали о будущем своей страны, подобно Культегину и Тоныкоку. Идея «Мәңгілік ел» продолжающаяся из древнетюркской литературы, сегодня становится основным стержнем общенациональной идеи казахского народа. Поэтому идея «Мәңгілік ел» в литературных произведениях считается одной из тем, которая никогда не потеряет своей актуальности.

Ключевые слова: поэзия, толгау, Мәңгілік ел, жырау, идея, литературное наследие, мировоззрение.

Кіріспе

Түркі тілдес халықтардың тілдік-мәдени, әдеби байланыстары өте ерте заманнан басталады. Тарих тереңіне көз жүгіртсек, түбі бір түркі халқы жеке ұлт ретінде өз алдына отау тігіп қалыптасқанға дейін ортақ әдеби мұраларға бай болған. Ортақ ауыз әдебиеті үлгілерінің, ортақ тарихи мұралардың қаншама ғасырларды артқа тастап, бүгінгі күнге жетуінен жалпы түркі әдебиетінің тамыры тереңге бойлайтынын байқаймыз. Жеке ұлт болып қалыптасқаннан соң да түркі халықтарының арасында әдеби дәстүр өзара байланыста өз жалғасын тауып жатты. Өртүрлі бағытта, әртүрлі мазмұнда дамыған түркі әдебиеті көненің жалғасы ретінде дамып, жаңарып, жаңғырып отырды. Осындай түркі халықтарына ортақ әдебиетті бір жерге тоғыстырған «Мәңгілік ел» идеясы болатын. «Мәңгілік ел» идеясы – көне түркілік кезеңнен басталған күллі түркі халықтарына ортақ ұғым. Ата-бабамыз ежелден-ақ елінің еркіндігі мен тәуелсіздігі жолындағы қаншама қиыншылықтарға төтеп беріп, ұрпағының болашағы үшін күрескен. Осы орайда, «Мәңгілік ел» болу идеясын жас

буынның бойына сіңіруде ақын-жыраулар шығармашылығының орны ерекше болған. Шығармашылық жолдары қиын-қыстау жаугершілік заманмен қатар келген жыраулар өз шығармаларында елінің азаттығы мен тәуелсіздігі, бірлігі туралы көп жырлаған. Бір тудың астына жинау мақсатында жыр жолдарымен халқына рух беріп, жігерлендіріп отырған. Сондықтан да «Мәңгілік ел» идеясын халықтың ортақ мүддесі, жұмыла ортақтасқан рухани күші, қаһармандық ұраны деп айта аламыз. Аталған идея қазақ елінің, күллі түркі халықтарының ғасырлар бойы тәуелсіздік жолындағы күресі, рухани-мәдени шығармашылығының нәтижесі.

«Мәңгілік ел» идеясы – ежелгі түркілік танымнан бері жалғасын тауып келе жатқан бүгінгі тәуелсіздігіміздің түп қазығы. Мәңгілік ел болуды аңсаған бабаларымыз ел мен жерін сыртқы жаулардан сақтап, болашақ ұрпақтың қамын ойлаған. Тарихтан белгілі бір кездері ұлы державаға айналған көк түркілер ежелден-ақ тәуелсіз ел болуды ойлап, мемлекет іргетасының мықты қалануына бар күш-жігерін салған. Көне түрік қағанаты дәуірінде тасқа қашалып жазылған «Тоныкөк», «Білге қаған», «Күлтегін» жырларын оқи отырып, көне түркілердің бар күшін Түрік мемлекетін біріктіріп, мәңгілік ел болуға жұмсағанын байқаймыз. Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк мемлекеттің іргесін күшейту мақсатында көптеген жорықтарға қатысып, жеңіске жетіп отырғанын тарихтан білеміз. Күлтегін ежелгі түркі мемлекетінің көрнекті әскери қолбасшысы, Білге қаған қағанның кеңесшісі, ал Тоныкөк ақылгөй қария. Үшеуі де бар ғұмырын ел ісіне арнаған мемлекет қайраткерлері. Олар ел қамы үшін ішкі және сыртқы жаулармен күрес жүргізеді. Тоныкөк – Түрік қағандығының негізін қалаушылардың бірі. Ол Түркі мемлекетінің мәңгілік тұғырын қалыптастырып, мәңгілік ел болу идеясының негізін қалаған, артына мәңгілік тұғырлы мұра қалдырған қайраткер.

Көне түркілер негізін қалаған «Мәңгілік ел» идеясы кейінгі дәуірлерде де өз жалғасын тауып жатты. Бұл идея Әл-Фарабидің «Қайырымды қала» атты трактатында, Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» атты еңбегінде жан-жақты көрініс тапқан. Әл-Фараби өз шығармасында іргелі мемлекет болу туралы идеясын алға тартып, қайырымды қала тұрғындары мен оның басшыларына тән белгілер қандай болу керек деген мәселелерге талдау жасайды. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» атты шығармасында түркі халқының даму тарихы, отбасылық құндылықтар, мемлекет және құқық мәселелері, берік ел болу идеясы сөз болады. Тамыры тереңге баратын мәңгілік ел болу идеясы тарих бетінен ешқашан да жойылып кетпей, ғасырлар тоғысында ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып келе жатыр.

Көне дәуірде Тоныкөк негізін қалаған «Мәңгілік ел» идеясының айқын көрінісін жыраулар поэзиясынан да байқаймыз. Жыраулар поэзиясының көрнекті өкілі Асан Қайғы өзінің халқы үшін ең қолайлы, ең құнарлы жерді іздеп, халқының бейбіт өмір сүруін аңсады. Жыраулар өмір сүрген кезеңнің өзі аласапыран заман болғандықтан, олар елінің болашағына алаңдап, сыртқы жаулардан қорғануда елді бірлікке шақырып отырған. Халықтың жағдайын ойлаған жыраулар ішкі және сыртқы саяси жағдайларға араласып, сыртқы жаулардан елін қалай аман алып қалу керек деген мемлекеттік деңгейдегі мәселелерге араласқан. Қазақ әдебиеті тарихында хандық дәуір әдебиетінің алар орны ерекше. Үлкен тарихи өзгерістерді басынан кешірген осы кезең қазақ халқы үшін қиын күндердің тізбегі іспетті болды. Көш басында жүріп, ел қамын ойлаған жыраулар ханның қасынан табылып, ел тізгінін қолға алды. Жыраулар сол кезеңнің әлеуметтік халін терең ұғынып, ел қамын жоқтауға кірісті. Ақын, жыраулар бұрынғыдай қызық қуып жыр жазбады. Олар мүлдем жаңа бағытта, әлеуметтік сарында жыр жазды. Өлең жолдарынан халық тағдырына алаңдаушылық білдірген, ел мен жер тағдырын ойлаған ақынның азатшыл идеялары байқалды. Жыраулар елді бірлікке шақырып, үлгі өсиет, насихат айтты.

Қиын-қыстау заманда елінің тірегіне айналған жыраулардың бірі – Бұқар жырау болғандығы белгілі. Бұқар елінің тәуелсіз, азат болуын армандады. Осы орайда, халықтың

саяси-әлеуметтік жағдайының жақсаруына үлкен үлес қосты. Жырау өз туындыларында ұлттың тағдырына, елдің болашағына қатысты маңызды мәселелерді көтеріп, хандар мен билерге, сарбаздарға ақыл-кеңес беріп, халықты бірлікке, ынтымаққа шақырды. Оның поэзиясында елге деген сүйіспеншілік, әділдік және рухани құндылықтар басты орын алады. Бұхар жыраудың өлеңдері қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси жағдайын бейнелеп, ұлттық сананың қалыптасуына үлкен үлес қосқан көркемдік құбылыс болды. Бұхар жырау қазақ халқының Жоңғар шапқыншылығы кезеңінде, елдің болашағы қауіпті жағдайда тұрған уақытта өмір сүріп, сол қиын-қыстау кезеңдегі күрделі мәселелерге өз жырларымен жауап қайтарды. Осы ауыр кезеңде Абылай ханға ел басқару ісінде кеңестер беріп, халықты жауға қарсы күреске біріктіріп, бір ту астына топтастыруға ұмтылды. Ол өзінің саяси және әлеуметтік мәні зор жыр-толғауларымен сол күрестің жыршысы болды. Жырау Абылай ханды елдің бірлігін сақтап қалатын көшбасшы ретінде танып, оған үлкен сенім артты. Абылай хан да бұл сенімді ақтап, елдің болашағы үшін бар күш-жігерін салды. Жырау хан мен оның батырларының ерлігін жырға қосып, олардың бейнелерін өшпестей етіп қалдырды.

Шоқан Уәлиханов қазақ әдебиеті мен мәдениетін зерттеуде Бұхар жырау мұрасына ерекше көңіл бөліп, оның шығармашылығын алғаш орыс зерттеушілеріне таныстырған. Қазақ халық ауыз әдебиетін жан-жақты зерттеген ғалымдардың бірі – Г. Потанин болатын. Григорий Потаниннің қазақ халқының өмірі мен әдеби-рухани, әлеуметтік тіршілігі туралы пікірлерін оның бірнеше еңбектерінен байқаймыз. Григорий Потаниннің қазақ халқының ауыз әдебиеті мен мәдениетіне, әсіресе, ақындар айтысы, шежіре және жыр-дастандарға деген қызығушылығы оның Шоқан Уәлихановпен тығыз байланыста болған кезеңде қалыптасты. Потанинге қазақ ауыз әдебиетінің бай мұралары туралы алғашқы мәліметтерді Шоқанның бергені белгілі. Оның ішінде Г. Потанин Шоқан арқылы қазақ ақындары Жанак, Орынбай және Абылай ханның ақылшысы болған Бұхар жырау туралы деректермен де танысқан. Шоқан Уәлихановтың бұл тұлғаларға қатысты зерттеулері мен жазбалары Потаниннің қазақ фольклорын тереңірек түсінуіне және зерттеулерін кеңейтуіне негіз болды. Сонымен қатар, бұл кезеңдегі ғылыми ынтымақтастық Г. Потаниннің қазақ халқының әдебиеті мен мәдениетіне деген қызығушылығын арттырды. Г. Потанин Бұхар жырау шығармаларын қағаз бетіне түсіріп, жариялау жұмыстарымен айналысты. Григорий Потанин Бұхар жырау мұрасын кеңінен зерттеп, оның әйгілі «Төртуылдың төрт ұлы тауды жайлап» толғауын орыс тіліне аударған. Әйтсе де Бұхардың бұл шығармасының қазақша нұсқасы сақталмай, ешбір қолжазбалар мен жинақтарда сақталып қалмаған. 1880 жылы Г. Потанин Монголия сапарынан келген кезде Баянауылға Шормановтар әулетіне келгендегі мақсатының бірі Бұхар жыраудың немересі Құрекеден (Куреке) атасының жыр-толғауларын жазып алу болатын. Құрекеге жақын тұратын Имантай Сәтбайұлына арнайы хат жолдап, Бұхар жыраудың шығармаларын жазып алуды сұраған Г. Потанин жыраудың бірнеше жыр-толғауларын қағаз бетіне түсіріп алады. Г. Потанин мұрағаттық материалдары мен жарияланымдары жинақталған «Казахский фольклор в собраниях Г.Н. Потанина» деген жинақта көрсетілгендей, Г. Потанин жыраудың «Ай, айтамын, айтамын. Мінген атын айтамын», «Абылай хан қалмаққа жора айт дегендегі сөйлегені», «Абылай ханның мүлкін мақтағаны», «Он екі қазылық үй түндік», «Қалмақтар туралы айтқаны», «Абылай ханды жамандағаны», «Бұхардың зары», «Тілек», «Көк көгершін, көгершін», «Жал құйрығы жаба деп», «Бағаналы орда, басты орда» толғауларын арабша емле жазумен жаздырып, орыс тіліне аударған нұсқалары берілген [1, 267–287-бб.].

Мәшһүр Жүсіп Көпеев қазақ әдебиетінде жыраулар мұрасын ғылыми тұрғыда алғаш зерттеуге ұмтылып, Бұхар жыраудың өмірі туралы мәліметтерді өз қолжазбаларында жазып кетеді. Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіп Көпеев Бұхар жыраудың шығармаларын қағаз бетіне түсіріп алған тұлға. Бұхар жыраудың мұрасын жинап, зерттеу жұмыстарының негізін қалаған ғалымдардың бірі Мұхтар Әуезов болатын. 1930 жылдары Сәкен Сейфуллин де Бұхар

жыраудың ақындық мұрасын жариялау мен зерттеу жұмыстарына зор үлес қосқан. Жалпы жыраулық поэзияның қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін, тақырыптық-идеялық, жанырлық, әлеуметтік сипаты жөнінде Ә. Марғұлан, Х. Сүйіншәлиев, М. Мағауин, т.б. ғалымдар зерттеп, әдеби құнды қазыналарымызды халық игілігіне пайдалануына үлкен еңбек еткендері белгілі.

Зерттеу әдістері және материалдар

Мақаланы дайындау барысында Бұқар жырау шығармаларына байланысты зерттеу еңбектердің нәтижелері мен тұжырымдарын талдау, салыстыру, ой қорыту, жүйелі зерттеу сияқты әдістер қолданылады. Бұқар жыраудың шығармаларын терең әрі жан-жақты талдау арқылы оның поэзиясындағы негізгі тақырыптарды, идеялық-мазмұндық құрылымдарын, сонымен қатар «Мәңгілік ел» идеясын сипаттайтын тұжырымдарды анықтауға басымдық берілді. Бұл әдіс жырау өлеңдеріндегі философиялық ойлар мен әлеуметтік мәселелерді түсінуге мүмкіндік береді. Бұқар жырау шығармаларында көрініс тапқан «**Мәңгілік ел**» идеясы – қазақ халқының ұлттық болмысын, тарихын және дүниетанымын сипаттайтын терең философиялық тұжырым. Бұл идея жалпы түркілік әдебиет үлгілерінде де кездесетін маңызды ұғымдардың бірі. Бұқар жырау мен көне түркі әдебиетінің арасындағы сабақтастықтарды салыстыру мақала тақырыбын тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Сол себепті де Бұқар жырау шығармаларындағы ұлттың бірлігі, мемлекеттің мәңгілік болашағы туралы идеялар түркілік танымдағы жазба ескерткіштеріндегі көзқарастарымен салыстырыла қарастырылды. Мақалада Бұқар жырау шығармаларын зерттеу барысында **мәтіндік талдау әдісі** қолданылды. Бұл әдіс жыраудың поэзиясындағы терең философиялық ойлар мен тұжырымдарды анықтауға бағытталды. Мәтіндік талдау әдісі арқылы Бұқар жырау шығармаларының негізгі тақырыптары мен идеялары толықтай зерделеніп, олардың мағынасы мен мәні терең ашылды.

Зерттеу жұмысының материалдары – Бұқар жырау шығармаларын талдауға арналған ғылыми мақалалар мен монографиялар, жыраулар поэзиясына байланысты зерттеулердің нәтижелері. Бұқар жыраудың шығармалары негізінде жүргізілген зерттеулер оның әдеби мұрасын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ әдебиетінің дербес әдебиет ретінде көрінісі XV ғасырдың орта шенінен көріне бастағаны жөнінде М. Мағауин өзінің «Қобыз сарыны» атты еңбегінде атап өткен. «Туған әдебиетіміздің түр негізі көне дәуірге – түркі тайпалары әлі жеке-жеке халық боп жіктелмеген, ортақ мәдениет, ортақ мұра жасап жүрген кезеңге барып тіреледі. Ал туыстас түркі руларының бір тобы қазақ деген атпен бөлініп, қазақ атымен аталатын әдебиет аренаға шығады. Қазақ әдебиетінің алғашқы өкілдері – Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Бұқар жырау және соңғы дәуірдегі қаламгерлер творчествосы осылардың ақындық өнерінің тарихи, дәстүрлі жалғасы болып есептеледі» [2, 182-б.]. Қазақтың ұлттық әдебиетіндегі қалыптасқан көркемдік дәстүрлер, бағыттар мен ағымдардың түп тамырын ежелгі түркі әдебиеті тарихынан, көне түркі әдеби дәстүрлерден іздеуіміз заңды құбылыс.

XV–XVIII ғасырларда өмір сүрген жыраулар поэзиясында сол кезеңнің тарихи оқиғалары көрініс берген. Осы кезең жыраулары халық атынан сөйлеп, елдің мүддесін, мұң-мұқтажын, қайғы-қасіретін өз толғауларына қосуды парыз санаған. XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген жыраулар қазақ даласының дарынды рухани әрі қоғамдық-саяси көшбасшысы бола білген. Олардың әлеуметтік ой-пікірлерінің ел қауіпсіздігі мен тәуелсіздігі, болашағы үшін маңызы зор болған. Асан Қайғы, Доспамбет, Қазтуған, Бұқар жырау толғаулары қазақ халқы рухани мәдениетінің негізгі өзегі болды. Осындай қазақ әдебиетінің ұлы тұлғаларының бірі, терең философиялық ойларымен және поэзиялық шығармашылығымен танымал болған жыраулардың бірі – Бұқар жырау Қалқаманұлы. Оның шығармаларында

қазақ халқының тарихы, мәдениеті, тұрмысы, дүниетанымы мен болашаққа деген көзқарастары көрініс тапқан. Бұқар жыраудың ең маңызды тақырыптарының бірі – мәңгілік ел идеясы, ол өзінің шығармаларында халқына болашақтағы дамуы мен тұрақтылығы үшін рухани және ұлттық құндылықтарды сақтауға шақырады.

Бұқар жырау «Тілек» атты толғауында елдің тыныштығы, халықтың береке-бірлігі туралы терең ойлар айтады. Бұл толғау жыраудың өз заманының күрделі саяси ахуалын түсінуге мүмкіндік береді. «Алпыс басты ақ орда» деген жолдардағы ақ орда мемлекеттің биік мәртебесін білдіреді. Жыраудың тілегі елінің амандығы мен тәуелсіздігі. Бұқар жырау:

Желкілдеген ту келіп,
Жер қайысқан қол келіп,

Сонан сасып тұрмасқа [3, 82-б.] – деп, сыртқы жаулардың ел тыныштығын бұзып, халыққа қауіп төндіретініне алаңдасшылық білдіреді. Жырау жетінші тілегінде мемлекет пен халықтың қауіпсіздігі мен қорғанысын тілейді. Мемлекеттің қуаты мен бірлігі де, сыртқы жаулардан қорғану қабілеті де халықтың мызғымас ынтымақтастығына байланысты екені айтылады. Бұқар жыраудың «Тілек» атты толғауы қазақ поэзиясының ерекше үлгісі болып табылады, онда әрбір тілек арқылы халықтың рухани және әлеуметтік құндылықтары ашылып, ұлттың тұтастығын сақтау мен халықтың тәуелсіз тіршілігінің маңызы туралы ойлар айтылады. Әрбір тілек өмірдің түрлі қырларын қамтып, адамға, қоғамға, елге қатысты өзекті мәселелерді қозғайды. Бұқар жыраудың шығармаларында мәңгілік ел идеясы ел мен халықтың бірлігін, тұрақтылығын, еркіндігін және болашақта өркендеуін қолдайтын негізгі тұғыр ретінде көрінеді. Жыраудың пікірінше, қазақ халқы өз тарихында түрлі қиындықтарды бастан кешіргенімен, тек бірлік пен рухани құндылықтарға негізделген қоғам ғана мәңгілік бола алады. Бұл идея жыраудың толғауларында жиі кездеседі.

Ұлт бірлігі мен тәуелсіздігі қашанда қазақ халқы үшін ең өзекті мәселелердің бірі болған. Сол себепті де Бұқар жырау мәңгілік ел үшін ең басты құндылық – ұлттық бірлік пен тәуелсіздікті сақтау екенін айтады. Ол ел ішінде алауыздықты, ішкі қайшылықтарды болдырмауға тырысып, әрдайым қазақтың бірігуін, ортақ мақсатқа жұмылуын ұсынады. Жыраудың «Садыр, қайда барасың?» атты толғауында елдің бірлігі мен татулығын алға тартады.

Садыр, қайда барасың,
Сарысуды көбелеп?
Сен қашсаң да мен қойман,
Арғымағым жебелеп.
Енді алдыңнан шығайын

Қар, жаңбырдай себелеп... [3, 95-б.] – дей келе, бірлік пен татулық болмаса ел ішінде ынтымақ пен береке болмайтынын жеткізеді. Жырау шығармашылығының негізінде жатқан басты идея – елдің ынтымағы мен бірлігі. Бұл идея оның барлық шығармаларында айқын көрініс тауып, елдің ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден аман болуын қамтамасыз ету мақсатында айтылған. Бұқар жырау бұл толғауында ел бірлігінің әлсіреуі ұлттың болашағы үшін қауіпті екендігі жайлы ой қозғайды.

Көшің кетер бір жаққа,
Малың кетер бір жаққа.
Көш соңына жете алмай,
Есің шығар сол шақта.
Жар басына қонарсың,
Жарты лашық тігерсің,
Аузыңнан ас кетер,
Қара көзден жас кетер,
Бұл қылығың қоймасаң,

Сонау кеудедегі дулығадай бас кетер! [3,96-б.] «Садыр, қайда барасың?» деген жыраудың толғауы көпшілікке «Керей, қайда барасың?» деген атаумен белгілі. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің қолжазбасы бойынша «Садыр, қайда барасың?» деп аталған. Жыраудың бұл толғауын М. Әуезов 1925 жылы «Таң» журналының 1-ші номерінде және С. Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» атты еңбегінде «Керей, қайда барасың?» деген нұсқасымен берген. Өлеңнің негізгі идеясы – елдің бірлігін сақтап, ішкі тартыстар мен алауыздықтың орнына ынтымақ пен күш біріктіру қажеттілігін көрсету. Бұқар жырау өз өлеңдерінде елдің татулығы мен бірлігін маңызды тақырып ретінде жиі қозғайды.

Жақын жерден шөп жесе,

Жердің сәнін кетіреді.

Ағайынның аразы,

Елдің сәнін келтіреді.

Абысынның аразы,

Ауыл сәнін кетіреді [3, 93-б.].

Бұқар жыраудың өлеңдерінде ел арасындағы татулық, бірлік пен ынтымақтастық мәселесі айрықша орын алады. Ол елдің бірлігін сақтап, татулығын нығайту арқылы ғана мемлекеттің гүлденуі мен халықтың тыныш өмір сүруіне қол жеткізуге болатынын үнемі ескертеді. Оның шығармаларындағы терең философиялық ойлар мен ақыл-кеңестер бүгінгі күні де өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Татулық пен бірлік – қоғамның тұрақтылығының, гүлденуінің басты шарты екенін Бұқар жырау өз шығармашылығында үнемі атап көрсеткен. Жырау шығармалары нақыл сөздерден құралған философиялық толғаулар түрінде келеді. Жырау өз толғауларында адам бойындағы қасиеттер мен заман келбеті жайында түйгендерін, тіршілікте болып жатқан өзгерістер мен оның мән-мағынасы жайлы түсініктерін терең ойларымен баяндайды. Қазақ елінің дербес тәуелсіз мемлекет ретінде мәңгі жасауы Бұқардың ғұмырлық басты тілегі мен арманы болғандықтан, ол татулықты, бірлікті, ынтымақты, тұтастықтың қадірін өз толғаулары арқылы көркем жеткізіп отырады.

Бұқар жырау мәңгілік ел болу үшін рухани құндылықтардың да маңызы зор екендігін атап өтті. Ол адамгершілік, ізгілік, достық және ұлттың тарихын құрметтеу сияқты құндылықтарды өсиет етеді. Жыраудың айтуынша халықтың мәңгілік болашағы осы рухани құндылықтарды бойына сіңірген ұрпаққа байланысты. Рухани құндылықтар мен халықтың бірлігі ұлттың болашақтағы тұрақтылығы мен дамуына негіз болады. Бұқар жыраудың шығармаларындағы мәңгілік ел идеясы қоғамның рухани, моральдық және әлеуметтік тұтастығын, ел бірлігін сақтау арқылы ұзақ ғұмыр кешу, ұлттың мәңгілік болашағын қамтамасыз ету қажеттігін білдіреді. Ол сол арқылы халықтың ұлттық болмысын сақтап, ата-бабалар мұрасын болашақ ұрпаққа жеткізу идеясын қуаттайды. Мұның бәрі Бұқар жыраудың шығармаларының қазіргі қазақ қоғамы үшін де маңызы зор екенін көрсетеді, өйткені ол тек өткенді ғана емес, болашақ ұрпаққа бағытталған ұлағатты ойларды да қалдырған.

Жырау шығармаларында достықтың қадір-қасиеті де ашылады.

Жаманмен жолдас болсаңыз,

Көрінгенге күлкі етер.

Жақсымен жолдас болсаңыз,

Айырылмасқа серт етер [3, 88-б.].

Жырау елдің болашағы жарқын болудың бірден бір кепілі әділ билік пен халықтың қамын ойлаған ханның дұрыс шешімі деп есептеді. Бұқар Абылай ханның көрегендігі мен даналығын, қиын сәттерде елдің ұйытқысы бола білгенін ерекше асқақтатып жырлады. Бұқар жыраудың «Абылай ханның қасында», «Ал, тілімді алмасаң», «Ай, Абылай, Абылай», «Қазақтың ханы Абылай», «Ханға жауап айтпасам», «Ай, Абылай, сен он бір жасыңда», «Ал, айтамын, айтамын» сияқты толғауларында ханның ел басқаруындағы көрегенділігі мен ел

үшін маңызды іс-әрекеттерін атап өтеді. Әйтсе де Абылай ханның қасында жүрген Бұқар жырау ханды кейбір әрекеттері үшін сынап, оған ақыл-кеңесін беріп отырады.

Ашуланба, Абылай,
Көтерермін, көнермін.
Көтеріп қазына салармын.
Өтіңменен жарылма,

Өкпеңменен қабынба - деп [3, 92-б.], ханды сабырға шақырып, елін бірлікке шақырған бітімші ретінде де көрінеді. Бұқар хан сарайында қызмет еткен көреген саясаткер, мемлекеттің бас идеологы, елінің қамын ойлаған ақын, елінің ақылшысы болды. Бұқар Абылай ханның қазақ қоғамы үшін алар орны мен маңызын, халықтың болашағы үшін қаншалықты қажыр жұмсай білгендігін бағалайды. Жырау өзінің Абылай ханға арнаған «Арманың бар ма ханием...» атты толғауында Абылай ханның елі үшін жасаған еңбектерін ерекше атап өтеді.

Хан Абылай атандың,
Дүниеде шықпай мініңіз.
Алтын тақтың үстінде,
Үш жүздің басын құрадың.
Жетім менен жесірге,
Ешбір жаман қылмадың.
Әділетпен жүрдіңіз,
Арманың бар ма, хан ием? [3, 98-б.]

Бұқар жыраудың толғаулары – Абылай хан дәуірінің айнасы, сол кездегі саяси, әлеуметтік, мәдени жағдайды шынайы бейнелейтін шығармалар. Жырау ұлтының рухани, адамгершілік қасиеттерін жоғары бағалай отырып, Абылай ханның ел басқару, халықты біріктіру жолындағы аса маңызды рөлін дәріптейді. Абылай ханның қасында болу, оның дұрыс шешімдер қабылдауына ықпал ету, елдің болашағы үшін стратегиялық мәні бар дұрыс саясатты ұстану жыраудың басты мақсаты болды. Бұқар жырау ханның әскери және дипломатиялық қарым-қатынастарды реттеудегі шеберлігін, сондай-ақ екі алып империяның арасындағы күрделі ахуалды тиімді шешуде Абылай ханның кеменгерлігін ерекше атап өтеді.

Жыраудың шығармашылығы өз кезеңінің күрделі саяси ахуалын терең түсініп, халықтың болашағын сақтаудың жолдарын жырлайды. Оның толғауларында халықтың бостандығы мен тәуелсіздігі, елдің бірлігі мен бейбітшілігін сақтау мәселелері басты орын алады. «Он екі айда жаз келер», «Абылай ханның қасында», «Ханға жауап айтпасам» секілді шығармаларда жырау отаршылдыққа қарсы күрес туралы ойларын ашық білдіріп, қазақ халқының еркіндігі мен ұлтты сақтап қалудың маңыздылығын айқындайды. Жыраудың «Он екі айда жаз келер» атты толғауында көршілес Ресей империясының отарлау саясаты елдің тәуелсіздігіне үлкен қауіп тудыратындығын болжап айтады.

Он екі айда жаз келер,
Құс алдында қаз келер.
Айтып-айтпай немене,
Дәуреніңіз аз келер.
Сондай заман жеткенде,
Еліңе қауіп төнгенде,
Ата ұрпағың құл болар.
Қараларың қас болар,
Қаскөйлерің бас болар.
Өзі сары, көзі көк,
Орыстар келер ғалым боп... [4, 46-б.]

«Он екі айда жаз келер» атты толғауының Мәшһүр Жүсіп Көпеев нұсқасы «Бес ғасыр жырлайды» жинағында төмендегідей беріледі.

Он екі айда жаз келер,
Құс алдында қаз келер.
Айтып-айтпай немене,
Заманымыз аз келер.
Сол заманың келгенде
Ата-бабаң қол берген.
Қожаларды қас көрер
Ноғайларды ғалым деп,
Әулиедей көресің... [3, 98–99-бб.]

Жыраудың «Абылай ханның қасында» атты толғауында ел қамы үшін көршілес елдермен соғыспай, дипломатиялық келісімге келуге шақырады. Сонымен қатар, «Кісісі жүзге келмей өлмеген, Қойлары екі қабат қоздаған» Жиделібайсынға қарай көшуге кеңес береді. Бұқар «Бір ауызды болыңыз» дей келе, ханды елімен бірге ынтымақта болуға шақырады.

Бұқар жыраудың терең танымдық құндылыққа ие поэзиясы қазақ әдебиетін биікке көтергені анық. Жыраудың әлеуметтік-тарихи жағдайларды жырлаған толғаулары, терең философиялық ой-тұжырымдары қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар шығармалар қатарынан көрінетіні анық. «Бұқар жырау Абылайдың жанындағы уәзірі, заман күйін сынға салып, қорытынды айтып, бет нұсқайтын кемел ақылшысы. Абылайдай ханмен бірге қалың елге өсиет айтады. Айтатын сөзінің барлығы да күнде қазақ елінің басына келіп тұрған саяси хал, тарихи дәуірге айналады. Ел билеген ұлықтың ішінен шыққан болғандықтан ақынның көбі елді бастап, билеп жүрген басшыларға, артынан ерген елге арналады» [5, 202-б.].

Абылай заманында өмір сүріп, сарай маңында жүріп жыр толғаған жыраулардың бірі – Бұқар жырау екендігі белгілі. Бұқар жырау поэзиясының сарай маңында көрініс тапқанымен, жырау шығармаларының әлеуметтік сарыны басым болып келеді. Қазақ хандығының ішкі, сыртқы саясатына тікелей араласқан жырау өз толғауларында заман ағымының жылдам өзгеруіне танданысын жасырмайды. Қара құрттай қаптаған қытайдан, бодандық саясатын жүргізуді ойлаған көршілес орыстан секем алып, уайым шегеді. Осы орайда жырау ел іргесінің мықты болуы ханның жүргізген саясатына байланысты деп Абылай ханды қолдап отырды. «Бұқар Абылай саясатын жақтайды. Сондықтан да әміршісінің күшті болуын тілейді. Абылай хандығының нығаюы, хан үкіметінің берік болуы үшін күреседі» [6, 104-б.]. Ежелгі түркі халқының билеушісі Бумын қағанның бейнесі Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде суреттелген. «Бумын – саясатқа мықты, айлакер адам болса керек» [7, 20-б.]. Бумын ханның інісі Естеми қағанның көзі тірісінде-ақ ел ісіне араласып, қол бастап, халық арасында даңқы шыққан. Ол тарихи маңызды жорықтарды басқарып, қағанның кеңесшісі ретінде қағанның уәзірі де болды. Орхон ескерткіштеріндегі Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөкке арналған құлыптастағы жазулар көне түркілердің тарихынан, сол дәуірдегі өмір-тіршілігінен, таным-түсінігінен мол ақпарат береді. Орхон жазуындағы мәдени ескерткіштер халқымыздың жыраулық поэзиясының тақырыптық, мазмұндық жағынан сабақтастығы осыған дәлел бола алады.

Бұқар жыраудың терең танымдық құндылыққа ие поэзиясы қазақ әдебиетін биікке көтергені анық. Жыраудың әлеуметтік-тарихи жағдайларды жырлаған толғаулары, терең философиялық ой-тұжырымдары қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар шығармалар қатарынан көрінетіні анық. «Бұқар жырау Абылайдың жанындағы уәзірі, заман күйін сынға алып, қорытынды айтып, бет нұсқайтын кемел ақылшысы. Абылайдай ханмен бірге қалың елге өсиет айтады. Айтатын сөзінің барлығы да күнде қазақ елінің басына келіп тұрған саяси хал, тарихи дәуірге айналады. Ел билеген ұлықтың ішінен шыққан болғандықтан ақынның

көбі елді бастап, билеп жүрген басшыларға, артынан ерген елге арналады» [5, 202-б.]. Бұқар жыраудың шығармаларында уақыт пен қоғам жайындағы терең ойлар, мораль мен этика мәселелері, әлем мен болмыстың мән-мағынасы, тіршіліктің құпиясы мен табиғаттың сырлары кеңінен қарастырылады. Оның жырларында адам өмірінің әр кезеңі, адамдардың әрекеттері, адамгершілік қасиеттері туралы ауқымды пайымдаулар мен келелі сөздер бар. Бұқар жыраудың заманауи болмыс пен тіршіліктің мәні жайында айтқан ой-толғаныстары оның шығармашылығында айрықша маңызға ие.

Жыраудың табиғат пен адам өмірін астастыра бейнелейтін жырлары да ерекше мәнге ие. Мысалы, «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек», «Ай не болар күннен соң», «Биік тауға жарасар», т.б. сияқты шығармаларында табиғаттың түрлі құбылыстары мен адам өмірінің сабақтастығын терең философиялық тереңдікпен жеткізеді. Бұқар жырау:

Айналасын жер тұтқан,

Айды батпас деменіз.

Айнала ішсе таусылмас,

Көл суалмас деменіз... [3, 104-б.] деген осы бір өлең жолдарынан жырау табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікті сақтаудың қажеттілігін айқын көрсетеді.

«Әлемді түгел көрсе де» атты толғауы арқылы жырау адам болмысы, оның өмір мен әлемнің мәні туралы ой толғанғаныстарын байқаймыз. Жыраудың айтуынша, адамзаттың табиғатпен, әлеммен, өзінің ішкі дүниесімен үйлесімді болмауы оларды үлкен апатқа алып келетінін жеткізеді. Бұқар жырау дүниені тану мен оның мәнін түсіну арқылы адамды рухани кемелдікке шақырады. Рухани даму Мәңгілік ел болудың бірден бір жолы екендігін өз толғауларында байқатады.

Қара жердің өлгені –

Қар астында қалғаны.

Өлмегенде не өлмейді?

Жақсының аты өлмейді,

Әлімнің хаты өлмейді [3, 104-б.]. Әрбір ұлттың мәңгілік болашағы оның рухани құндылықтарына, мәдениеті мен білімінің тереңдігіне байланысты.

Мәңгі ел болудың негізгі алғышарттарының бірі мықты мемлекеттің іргесін қалау болып табылады. Осындай мықты мемлекетті тұғырлы еткен Білге қаған мен Абылай хан сынды ел басшылары болатын. «Ел иесі құт болса, Халқы ала болмайды» деп Бұқар ел басқару ісі тікелей ханға байланысты екендігін айтады. Мемлекеттің қарулы күштерін басқарып, елінің қауіпсіздігі үшін аянбай қызмет еткен қолбасшылар, ержүрек жауынгерлер мен батырлар мәңгілік ел болу идеясын жүзеге асыруда үлкен күшке айналған. Осы орайда, Бұқар жырау шығармаларындағы батырлар бейнесі – тек тарихи жауынгерлік тұлғалар ғана емес, рухани биіктігі, халық алдындағы жауапкершілігі, адалдығы мен адамгершілік қасиеттері жоғары тұлғалар ретінде көрінеді. «Батырың өтті – Бөгенбай» атты толғауында жырау батырдың елі үшін еткен ерен еңбегін, батыр бойындағы қайраттылық пен батылдықты жырлайды.

Еңбек қылған ел үшін,

Жауда кеткен кек үшін,

Қазақтың абырой-арына

Сарп қылған бар күшін...

Батырың өтті Бөгенбай! [3, 100-б.] - деп, Абылай ханға батыр қазасын естіртеді. Қазақтың аса дарынды тұлғасы, мемлекет және қоғам қайраткері, даңқты қолбасшы Бөгенбай батыр – қазақ тарихында айрықша орын алатын тұлға. Оның ерлік істері қазақ халқының тағдырын айқындап, елдің тәуелсіздігін қорғаудағы маңызы жоғары болды. Ерлер мен батырлардың есімдерін еске ала отырып, Бұқар жырау өз шығармалары арқылы сол кездегі қазақ қоғамының күш-қуаты мен рухын бейнелейді. Қара керей Қабанбай,

Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақұлы Жәнібек сынды есімдер қазақ халқының тарихи тұлғалары ретінде, батырлықтың, елдікті сақтау жолындағы күрестің символдары болып табылады. Бұқар жырау сол батырлардың ерлігін мадақтайды.

XV–XVIII ғасыр әдебиеті ғасырлар бойы жетіліп, түрленіп, тереңдеп, өзгеріп келе жатқан жыраулық өнердің өзіндік даму тарихы, ерекшелігі бар. Жыраулар поэзиясының көркемдік әдістерінің түп-төркіні, әрине, көне түркі поэзиясында жатыр. «Әрбір халықтың рухани байлығы – ғасырлар бойы даму тарихында жасалған, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын мирас. Басқа халықтар сияқты, қазақ халқының да өзіне тән тарихи басынан кешкен кезеңдері, өрлеу сатылары, әрбір дәуірге лайық мәдени мұрасы, асыл өнері бар» [8, 18-б.]. Бұқар жырау шығармаларында поэзияның көркемдік табиғатын даралап тұратын әдістер жиі көрініс тапқан. Жыраулар поэзиясына тән метафоралардың қолданысы Бұқар шығармашылығының ерекшелігі болып табылады. Бұқар Абылай ханды бірде сығылып аққан сеңге, бірде алтынды тонның жеңіне әсерлей суреттеп жеткізеді.

Отыз беске келгенде,
Қара судың бетінде,
Шайқалып аққан сең едің,
Қырық жасқа келгенде,
Алтынды тонның жеңі едің [3, 94-б.].

Бұқар толғауларынан ұлғайған метафораларды да кездестіреміз. Бұқар жыраудың «Ай, Абылай, Абылай» толғауында тоқсан бесті «торға», «қорға», «орға», «жарға», «көлге», «шөлге» балап отыр.

Тоқсан бес деген тор екен,
Дәйім жанның қор екен,
Қарғын десең екі жағы ор екен.
Найза бойы жар екен,
Түсіп кетсең түбіне,
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен [3, 95-б.].

Бұқар жырау шығармаларында қолданылған көркемдегіш тәсілдер жыраулар поэзиясына тән ерекшеліктерді байқатады. Жырау шығармаларынан эпитет, теңеу, шендестіру, т.б. көркемдегіш құралдарды жиі кездестіреміз. Жыраулардың шығармаларында туған жерді, елді сүю, Отанды қорғау сияқты тақырыптар ерекше орын алады. Әсіресе, ел бірлігін сақтау, халықты ынтымаққа шақыру, өзара сенім мен құрметке негізделген қарым-қатынастарды дамыту маңызды болған.

Жыраулар поэзиясындағы толғаулар жыраулардың іштей тебіреніп, күйіне сөз айтуынан туындап отырған. Жыраулар поэзиясында өзіндік орны бар жыраулық өнердің көрнекті өкілдері Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Үмбетей, Шалкиіз, Ақтамберді болып келсе, осы алтын жүйені Бұқар жырау түйіндейді. Бұқар жыраудың шығармалары өзі өмір сүрген қоғамның үні, сол кездегі өмір-тіршіліктің айнасы. Бұқар қазақ елінің жоңғарға қарсы күресінде саяси мәселелерге тікелей араласып, ханның кеңесшісі болған. Абылай ханның сыртқы саясатқа байланысты жүргізген іс-ірекеттеріне араласып, ақыл-кеңес берген, кей жағдайда сыншы да бола білген. Бұқар ханның ақылшысы ғана емес, мемлекеттің ішкі және сыртқы істеріне елеулі ықпал еткен қабырғалы биі болған. Бұқар өмір сүрген кезең ірі тарихи оқиғаларға толы болды. Жоңғар қалмақтарының қазақ жеріне баса көктеп енуі ел қауіпсіздігіне үлкен қатер төндірген оқиға болатын. Қалмаққа қарсы күресте Бұқар халқымен бірге болып, туға елін азат ету күресінің туын ұстады. Елінің болашағы үшін аянбай қызмет етті. Жырау өз шығармалары арқылы туған жеріне деген үлкен сүйіспеншілігін байқатады. Көне түркілік әдеби мұраларымыз Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі ел қорғаны бола білген Күлтегін мен Тоныкөк те мемлекеттің күре тамырының мықты болуы үшін бар

ғұмырын арнаған жандар. Күлтегін өз заманының көрнекті мемлекет қайраткері, Білге қағанның кеңесшісі, әскери қолбасшы. Тоныкөк дала пәлсафасын бойына жинақтаған ақылгөй дана абыз болған. Ол түркі тайпаларының басын біріктіріп, қағанаттың іргетасын қалауда көп еңбек сіңірген. Тоныкөк көптеген жорықтарды басқарған ержүрек қолбасшы, көреген саясаткер, парасат пен ақылдың иесі. Ғалым А. Қыраубайқызы өзінің еңбегінде «Тонұққұк бейнесі қазақтың жыраулық дәстүріндегі Бұқар жырауды, Қорқыт атаны, «Оғыз қаған жырындағы» Ұлық түрікті еске түсіреді» дейді [9, 23-б.].

Ұлт болашағын ойлаған ақын, жыраулар ел қорғаны батырлардың, ел тірегі хандардың бейнесін сомдап, өздерінің зар, мұңын өлең жолдарына қосты. Тарихи дәуірді бастарынан өткізген жыраулар поэзиясы тарихпен тамырлас. Сол себепті де, жүз жылдық тарихы бар зар заман ақындары шығармашылығын тарихи оқиғалар ізімен қарастыру керек. Жыраулар поэзиясын терең ұғыну үшін оларды туғызған тарих беттерін жақсы білу керек.

М. Әуезовтің пайымдауынша, «Абылай дәуірінде зар заман ақыны екі алуан болған. Мұның бірі, елге келер күннің жұмбағын шешіп беріп, үлгі өсиет сөйлейтін, болжап айтқан қария; екіншісі толғау айтқан жырау» [5, 196-б.]. Ғалым ақылшыл би, қария Асан Қайғы мен толғаушыл Бұқар жырау жайлы айтып отыр. Асан Қайғы Жәнібек ханның, ал Бұқар жырау Абылай ханның қасынан табылып, ең сенімді кеңесшілері болған. Асан Қайғы да, Бұқар жырау да ханға шындықты айтудан тайсалмаған. Асан Қайғының Жәнібек ханға, Бұқар жыраудың Абылайға айтқан сөздерінен олардың ханға жағымпазданбай, шындықты айтатын тұлғаларын байқаймыз. Асан Қайғы елдің мұңы мен қамын өмірлік шындықпен астастыра жырлайды. Бұқар халқының болашағына алаңдап, елінің тыныштығы мен тәуелсіздігін қамтамасыз етуге бар күш-жігерін салды. Көне түркі әлемінде Тоныкөк те қағанның ең сенімді ақылшысы болған. Қағанның барлық маңызды істеріне араласып, ел мәселелерін шешуге тікелей ықпал еткен.

Жыраулар Ұлы даланың тарихшылары мен философтары болды, ал белгілі бір тарихи кезеңде олар хандардың кеңесшілері мен мемлекет қайраткерлері де бола білді. Оларға үлкен әлеуметтік және тарихи жауапкершілік жүктелді. Олар мәңгілік ел болуды мақсат етіп, халықтың болашағы үшін аянбай қызмет етті. «Мәңгілік ел» болудың алғышарты мемлекеттің мықты саяси жүйесінің негізінде екендігін түсінді. Жыраулар поэзиясындағы саяси хал-ақуал олардың жырларында көрініс тауып жатты. Қарахан дәуірі әдебиетінің көрнекті өкілі Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі» атты еңбегі де мемлекетті басқару қағидалары, елге билік жүргізудің тәртібі, қоғамдық сана мен мінез-құлық және әдет-ғұрып нормаларын жыр ететін көркем туынды. «Құтадғу білігі» қарапайым халықтан бастап патшаға дейін адамшылықтың, білімділіктің, ел басқару өнерінің қыр-сырын үйренуге болатын, мемлекетті гүлдендіруге жол сілтейтін даналық кітабы екендігі рас. Мұнда хан және оның қасындағы уәзір, сарай басшылары, қолбасылар, елшілер сияқты ел басқару ісіне тікелей араласушылардың қандай дәрежеде болу керектігін олардың мінез-құлқымен, парасат-білімімен байланыстыра жырлайды» [10, 24-б.]. Бұқар жыраудың ақындық шығармашылығындағы тамаша тәжірибесі қазақ халқы поэзияның үздік дәстүрлерінің құрамдас бөлігі екені даусыз. Бұқар жырау поэзиясының өзіне тән ерекшелігі – өмірді әлеуметтік-философиялық тұрғыдан пайымдауға ұмтылу. Өйткені білім қашанда даналықты қастерлеген қазақ қоғамының басты құндылығы болып келді. Қазақ философиясы қашанда ақиқатты іздеу үрдісі ретінде даналыққа ұмтылды, яғни өмірді оның тұтастығында ақылмен қамту болды.

Бұқар жырауды халық «Көмекей әулие» деп атаған. Бұқар жыраудың поэзиясындағы өмірге деген философиялық көзқарасы оның ақиқатты, таным тақырыбын, адам ақылының күшін іздеу туралы ойларын көрсетеді. Ол адамның өмір жолының әртүрлі кезеңдерін салыстырады, өмірдің өзгергіштігін табиғи деп санайды. Ақынның шығармашылығында достық, адамгершілік мәселелері, халық поэзиясы үшін дәстүрлі тәлім-тәрбие тақырыптары

жиі көрініс тапты. Жырау адамдарға лайықты адам болу туралы тілектерін қалдырды. Сонымен бірге жырау іргелі ел болудың амалдарын іздеп, сол жолға бар өмірін арнады. Бейбітшілік пен келісімде өмір сүру, ел мен жерді қорғау, болашақ ұрпақтың тәуелсіздігі мәселесі жырау поэзиясының негізгі тақырыбы болды. «XVIII ғасырдың ең алғашқы онжылдығынан бастап соңғы онжылдығына дейін жырау ретінде танылып, әдеби мұра қалдырған Бұқар – қазақтың өте ертеден келе жатқан жыраулық мектебінің ең ірі, ең соңғы уәкілі, қазақ поэзиясының дүниесіндегі осы дәстүрге тән жанрды тақырып пен мазмұн жағынан толықтырып, тиянақтаушы қайраткер» [11, 128–130-бб.]. Жыраудың қазақ халқының ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға қосқан үлесі жоғары.

Жыраулар поэзиясын қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар қара сөздің хас шеберлері туғызған. Бұл шығармалар көркемдік өрнектері, әсемдік айшықтары, көріктеу тәсілдері жағынан поэзияның озық үлгілері саналады. Замана сипаты, дәуір адамының кескін-кейпі ойлы образдарға, жанды суреттерге өзек болған. Қасіретті кезеңнің шерлі шындығы қиыннан қиыстырылған өлең өрімдері арқылы танытылады. Отаршылдық ойранына қарсы ыза мен кекті, ел ішіндегі ауыр ахуалға күйінішті арқау еткен бұл жыр-толғаулар ақындық мәдениет пен эстетикалық талғамды айқындайтын таным таразысынан мінсіз өтеді. Қайғыны да, қасіретті де келістіріп жеткізе білетін қазақтың қашаннан қанға сіңген қасиеті ақындардың қай-қайсысына да дарыған. Бұл кезең жыраулары замана ахуалын жырлап, дәуір шындығын айтқан жыр-толғауларын қамтиды. Жырау – суырып салма, өлең сөздің қадірін білген өнер адамы. Жырау елдің жағдайын ойлайтын, халықтың қамын жейтін тұлға. Қиын-қыстау кездерде бағыт-бағдар беретін ақылшы. Бұқар өз заманында Абылай ханға кеңес беріп, ел ісіне араласып отырған. Өзінің даналығымен, тапқырлығымен ерекшеленген Бұқар ел тағдырын шешер ірі оқиғалар жайлы ой қозғаған. Көне түркі заманында түрік жұртының мәңгілік ел болып қалыптасуына ықпал еткен данагөй Тоныкөк – ірі тарихи тұлға. Мәңгілік ел идеясының басты мақсаты – түркі елінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сыртқы және ішкі саясатты нығайтып, болашақ ұрпақтың бәсекеге төтеп беретін тәуелсіз мемлекетте өмір сүруіне жағдай жасау.

Түрік қағанатының тұсында жазылған ескерткіш түркі ру-тайпаларының іргелі ел болуының рухани көрсеткіші. «Орхон ескерткіштерінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырмауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйытқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Түркі халқының елдігінен айрылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» паш етіледі. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар мұнда Мәңгілік Ел ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр» [12, 21-б.]. Көне түркілік дәуірде ел басқарған Білге қаған, әскербасы Күлтегін, үш бірдей қағанның ақылшысы, кеңесшісі болған Тоныкөк ел іргетасының мықты болуына бар күш-жігерлерін салған. Бұқар жырау да қазақ халқының Жоңғар басқыншылығы тұсында, елдің болашағы қыл үстінде тұрған кезде өмір сүріп, сол алмағайып замандағы күрделі мәселелерге өз жырларымен жауап бере білді. Осындай ауыр сәттерде Абылай ханға дұрыс кеңес беріп, ел-жұртты басқыншы жауға қарсы күресте біріктіруге, бір тудың астына топтастыруға күш салды. Өзінің саяси-әлеуметтік мәнді жыр-толғауларымен сол жалынды күрестің жыршысына айналды. Осы мақсатта ол Абылай ханды бірден-бір қажетті басшы санап, оған халық бірлігін сақтап қалатын көсем тұрғысында үлкен сенім артты.

Бұқар жыраудың шығармашылығын зерттеу барысында оның поэзиясындағы «Мәңгілік ел» идеясын қарастыру айрықша маңызды болып табылады. Жырау шығармалары, әсіресе тарихи және әлеуметтік тұрғыдан қарағанда, тек сол дәуірдің ғана емес, жалпы қазақ

халқының мәңгілік болашағына қатысты ойларымен құнды. Бұл идея жырау толғауларында философиялық ой-тұжырымдар, насихаттар арқылы ашылады. Зерттеу нәтижесінде қай кезеңде болмасын әдебиет сол халықтың тарихымен тығыз байланысты туындап, қалыптасып, дамып отыратындығына көз жеткіздік. «Мәңгілік ел» идеясының тарихи негізі көне түркі дәуірінен бастау алады. Білге қаған өз заманының ханы, Тоныкөк оның кеңесшісі, ал Күлтегін қол бастап ел қорғандары бола білген ірі тарихи тұлға. Бумын қаған сияқты Абылай хан да өз заманында ел тізгінін қолына алып билік құрған ұлы хандардың бірі. Ел басқару ісіне араласып, қағанның қасынан табылған Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясының негізін қаласа, Бұқар сол идеяны жалғастырушы. Бұқар жырау өз ғұмырында ұлттың болашағына, руханиятының дамуына үлкен үлес қосып, туған жер, Отан, елдік пен ерлікті, татулық пен бірлік сияқты тақырыптарға қалам тіреп, мәңгілік ел болуды мұрат еткен жырау.

«Мәңгілік ел» идеясы ел бірлігінің негізінде қалыптасады. Бұқар жырау шығармаларының басты идеясы елдің тұрақтылығы мен болашағының негізі ретінде бірлік пен тұрақтылықты қарастырады. Осыған орай, оның шығармашылығында ұлттық бірлік пен татулық мәңгілік ел құрудың негізі іргетасы ретінде қарастырылады. Жырау тұрақты мемлекеттіліктің іргесін қалыптастыру мен оның тұрақтылығын сақтауда ел басқарудағы әділдікті насихаттайды. Бұқар жыраудың шығармашылығында мемлекеттің мәңгілік болашағы тек әділ басқару жүйесіне байланысты екендігін айтады. Бұқар жырау бұл ойын өзінің ханға арнаған арнау, насихат өлеңдерінде, өсиеттерінде ашық түрде білдіреді.

Бұқар жырау үшін рухани құндылықтар мен ұлттық мәдениет – елдің мәңгілік болашағының басты кепілі екендігін жырлайды. Жырау мәңгілік ел болу ішкі рухани құндылықтардың маңыздылығын ерекше атап өтеді. Бұқар жырау өз толғауларында қазақ халқын бірлікке, ынтымаққа шақырып, олардың рухани күшін арттыруды мақсат етеді. Бұқар жыраудың шығармаларындағы «Мәңгілік ел» идеясы – халықтың болашағы, мемлекеттің тұрақтылығы, ел бірлігі мен татулық, әділдік пен ұлттық руханияттың сақталуы мәселелері арқылы көрініс табады.

Қорытынды

«Мәңгілік ел» идеясы – ғасырлар бедерінде жалғасын тауып келе жатқан іргесі мықты ел болып қалудың жолы. «Мәңгілік ел» болу идеясының әдеби шығармаларда көрініс табуы заңды құбылыс. Олай дейтініміз, әдебиет пен тарих қашанда бір-бірімен сабақтаса дамып отырады. Мақалада көне түркілік әдеби жәдігер «Орхон-Енисей» жазба ескерткіштерінен бастау алатын «Мәңгілік ел» идеясының тарихи негізі тереңде жатқаны дәлелденді. Тәуелсіз ел болу идеясы қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған мақсаты ғана емес, сол жолда атқарылған қаншама еңбектің нәтижесі екендігі айқын. Осы орайда, мықты ел болудың бірден бір негізі ел бірлігінің, рухани құндылықтар мен адами қасиеттердің жоғары болуына байланысты екендігі Бұқар шығармалары арқылы айқындалды. Көне түркілік дәуірден бастау алған «Мәңгілік ел» идеясының тарихи негізі ашыла келе, оның Бұқар жырау поэзиясындағы жалғастығына талдау жасалынды.

Бұқар жырау шығармашылығы – қазақ халқының рухани дүниесін, тарихи жолын, әлеуметтік-мәдени құндылықтарын терең түсінуге мүмкіндік беретін баға жетпес мұра. Оның шығармаларында елдің бірлігі, мемлекет құрудағы негізгі қағидалар мен бағыт-бағдарлар, халықтың болашағына қатысты терең философиялық ойлар көрініс табады. Бұқар жыраудың шығармаларындағы «Мәңгілік ел» идеясы – оның бүкіл өмірлік тәжірибесі мен дүниетанымының түпкі мәні болып табылады. Бұл идея бүгінгі күнмен үндесіп, қазақ халқының ұлттық тәуелсіздік, ынтымақ пен бейбітшілік жолындағы ұлы мақсатын көрсетеді.

«Мәңгілік ел» идеясы – Бұқар жыраудың шығармашылық ойлау жүйесінде мемлекеттің тұрақтылығы мен халықтың мәңгілік бейбіт өмірін қамтамасыз етудің негізі ретінде көрінеді. Жыраудың тұжырымдауынша, елдің мәңгілік болуы тек бірлік пен татулықта, әділдік пен

рухани-адамгершілік құндылықтарда жатыр. Жырау халықтың өзара ынтымағы мен ұлт тарихындағы ең жоғары құндылықтарды сақтау арқылы ғана «Мәңгілік ел» құруға болатындығын көркемдікпен жеткізеді.

Қорытындылай келе, Бұқар жыраудың шығармаларында айқын көрініс тапқан «Мәңгілік ел» идеясы қазақ халқының рухани дүниетанымының, болашағы мен ұлттық бірлігінің басты ұстанымы ретінде қарастырылады. Жырау осы идеяны көркемдік танымда жеткізіп қана қойған жоқ, сонымен қатар халықтың рухани күшін, бірлігін, ұлттық құндылықтарды дәріптеу арқылы оған жол ашты. Жырау шығармашылығында мәңгілік ел болу үшін халықтың бірлігі, әділ билік, табиғат пен қоғамның үйлесімділігі аса маңызды рөл атқарады. Ақынның көзқарасындағы мәңгілік ел идеясы тек мемлекет деңгейіндегі тұрақтылық пен өркендеуді ғана емес, әрбір азаматтың ішкі рухани тұтастығын, адамгершілігін де қамтиды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 379 с.
2. Мағауин М. Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын-жыраулары. Өңд. 5-ші рет басылуы. – Алматы: Мектеп, 2007. – 192 б.
3. Бес ғасыр жырлайды / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. Т.1. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
4. Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. 1 том. – Алматы: Жазушы, 2004. – 400 б.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
6. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.
7. Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштері. – Астана: Фолиант, 2001. – 176 б.
8. Сүйіншалиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 904 б.
9. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. Жоғары оқу орындарының филология және журналистика факультетінің студенттеріне арналған оқу құралы. – Астана: Елорда, 2001. – 224 б.
10. Досжан Р.А., Смайлов А.Б. Билік және даналық ілімі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 21–33.
11. Мырзахметов М., Омаров Н., Кайимов М. Ұлы дала кемеңгері – Бұқар жырау шығармаларындағы ұлттық құндылықтар // Qazaqtany. – 2019. – №1. – Б. 128–130.
12. Алимбаев А.Е. Көне түркі әдебиетіндегі Мәңгілік ел идеясының жырлануы: Филос. док. (PhD) ... дис. – Астана, 2021. – 100 б.

REFERENCES

1. Kazahskij folklor v sobranii G.N. Potanina [Kazakh folklore in the collections of G.N. Potanin]. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – 379 s. [in Russian]
2. Magauin M. Qobyz saryny. XV–XVIII gasyrlarda jasagan qazaq aqyn-jyraulary [Kobyz melody. Kazakh poets and zhyrau created in XV-XVIII centuries]. Ond. 5-shi ret basyluy. – Almaty: Mektep, 2007. – 192 b. [in Kazakh]
3. Bes gasyr jyrlaidy / Qurast. M. Magauin, M. Baidildaev [Five centuries sings]. T.1. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 384 b. [in Kazakh]
4. Jeti gasyr jyrlaidy: eki tomdyq [Seven centuries sing: two volumes]. – Almaty: Jazushy, 2004. 1 tom. – 400 b. [in Kazakh].
5. Auezov M. Adebiet tarihy [History of literature]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 240 b. [in Kazakh]
6. Magauin M. Qazaq handygy dauirindegi adebiet [Literature in the era of the Kazakh Khanate]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 176 b. [in Kazakh]
7. Joldasbekov M. Orhon eskertkishteri [Orkhon monuments]. – Astana: Foliant, 2001. – 176 b. [in Kazakh]
8. Suinshaliyev H. Qazaq adebietinin tarihy [History of Kazakh literature]. – Almaty: Sanat, 2006. – 904 b. [in Kazakh]

9. Qyraubaiqyzy A. Ejelgi adebiet: jogary oqu oryndarynyn filologia jane jurnalistika fakultetinin studentterine arnalgan oqu quraly [Ancient literature: Educational tool for students]. – Astana: Elorda, 2001. – 224 p. [in Kazakh]
10. Dosjan R.A., Smailov A.B. Bilik jane danalyq ilimi [Teaching of Power and Wisdom] // Iasui universitetinin habarshysy. – 2023. – №2 (128). – B. 21–33. [in Kazakh]
11. Myrzahmetov M., Omarov N., Kaiimov M. Uly dala kemengeri – Buqar jyrau shygarmalaryndagy ulttyq qundylyqtar [Great field genius – national values in the works of Bukhar Zhyrau] // Qazaqtany. – 2019. – №1. – B. 128–130. [in Kazakh]
12. Alimbaev A.E. Kone turki adebietindegi Mangilik el ideiasynyn jyrlanuy: Filos. dok. (PhD) ... dis. [Glorifying of idea of Mangilik el in ancient Turkic literature: Dis.]. – Astana, 2021. – 100 b. [in Kazakh]